

УДК 94 (477.87) «1950/1990»: 069.02

ІСТОРІЯ МУЗЕЇВ ПІДПРИЄМСТВ ТА УСТАНОВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ (50 - 90-ті роки ХХ ст.)

Кузьма В. В. (Ужгород)

У статті подано коротку характеристику діяльності музеїв підприємств і установ Закарпатської області у 50 - 90-х роках ХХ ст. Пам'ятки науки і техніки, розміщені в експозиціях державних музеїв, є поодинокими й не дають можливості на їхньому прикладі простежити шлях науково-технічного прогресу; значно більша їх частина зберігається в музеях історії підприємств і установ, що переважно працюють на громадських засадах. Тому сьогодні актуально не лише представляти роботу зазначених музеїв, а й проводити дослідження історії розвитку музеїв технічного чи ремісничого профілю, щоб враховувати її позитивний та негативний досвід при заснуванні нових та функціонуванні діючих музеїв.

Ключові слова: музей, громадські музеї, музей підприємства, експозиція, експонати.

Дослідження історії технічного прогресу неможливе без виявлення, збереження, вивчення та популяризації пам'яток техніки, промислу та ремесел. Інформація про події минулого, рівень матеріально-технічного розвитку на тій чи іншій стадії історичного розвитку не тільки викликає значний пізнавальний інтерес, а й слугує справі виховання, зберігає й акумулює досягнення суспільства, визначає шляхи його подальшого поступу. Водночас збережені пам'ятки, які становлять складову історико-культурної спадщини, – це й об'єкти своєрідного, розгорнутого в часі, неповторного експерименту щодо взаємодії людини і природи. Вони демонструють картину розвитку науки і техніки в їх матеріальному втіленні, вказують на результати творчої діяльності відомих і невідомих майстрів, показують ту базу й основу, без якої не могла б успішно розвиватися сучасна науково-технічна інфраструктура [10, с. 12]. Донести цю інформацію до якнайширшого загалу громадськості покликані музеї.

Наприкінці 50-х - упродовж 60-х рр. ХХ ст. роль методичного центру громадського музейного будівництва на Закарпатті відігравав Закарпатський краєзнавчий музей, який допомагав у формуванні та вдосконаленні експозицій громадських музеїв. Поєднання професіоналізму співробітників краєзнавчого

музею з громадською ініціативою дозволило створити експозиції на основі цінних історичних документів, які є важливим джерелом для дослідників.

Перший громадський музей – Музей історії робітничого селища – було засновано в 1957 р. «з нагоди 40-ї річниці Великого Жовтня» в селищі Великий Бичків [11, с. 142]. Другий того ж року було відкрито в колгоспі села Великі Лучки Мукачівського району. У двох великих кімнатах цього музею було розміщено експозицію з кількох сотень зібраних експонатів. У 1958 р. було створено ще три громадські музеї районного типу – в Перечині, Рахові та Сваляві.

Станом на 1959 р. в області працювало вже 15 музеїв і музейних кімнат [2, с. 2]. На виконання постанови ЦК КППС від 12 травня 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих», де вказано на необхідність подальшого розвитку краєзнавства і розширення громадських засад у культурно-освітній роботі, кількість музеїв на Закарпатті поступово зростала [9, с. 2]. Вже в 1966 р. в області працювала 41 музейна установа, серед яких було 17 громадських музеїв і 24 музейні кімнати. Крім цього, при школах було створено 160 музейних і «ленінських» музейних кімнат, 140 кімнат і куточків бойової і трудової слави, інтернаціональної дружби тощо.

В результаті аналізу експозицій громадських музеїв, особливо тих, які були розміщені на підприємствах чи при установах, стає зрозумілим, що подібні музеї формувалися на дещо інших засадах, ніж державні. Сама назва «громадський музей» свідчить про «аматорський» характер його заснування. В загальних рисах це музей, обмежений історією одного колгоспу, школи, заводу й т. д. Водночас такий тип музею може нести в собі цінну інформацію, яка при належному аналізі дозволяє відновити важливі віхи історії народного промислу, підприємництва Закарпатської області.

Ще в 60-х роках ХХ ст. у членів партійного бюро Іршавської бавовняної ткацької фабрики виникла ідея створення музею підприємства, адже на той час фабрика була однією з найстаріших у районі: її засновано ще в 1945 р. на базі колишньої прядильної майстерні. Вся історія підприємства знайшла відображення в експонатах музею, які старанно збирали кадрові робітники, ветерани підприємства. В експозиції представлені зразки продукції, яка випускалася з початку заснування фабрики, зразки обладнання, фотоальбоми, відзнаки, що їх удостоювався колектив, фотопортрети кращих працівників, трудові здобутки. Голова Ради музею, його активний організатор, головний інженер фабрики Ф. А. Гойду з неабияким інтересом ознайомлював відвідувачів з експозицією й розповідав про все, що їх цікавило [16, с. 4].

18 жовтня 1973 р. було відкрито музей Солотвинських солекопалень. Про багату історію найбільшої «сіллячки Європи» нагадували численні експонати – знаряддя праці, побутові речі шахтарів, фотоматеріали й документи, що були розміщені в шести просторих тематичних залах. Вони розповідали про технологію видобування цінного мінералу в різні часи, суспільну діяльність солекопів тощо [8, с. 4].

Збереглися й виробничі споруди – свідки технічного рівня минулих епох (деякі з них і досі діючі). Так, було музеєфіковано діючі пам'ятки народної техніки в селі Нижньому Бистрому Хустського району – водяний млин і водяну лісопилку [17, с. 246].

Заслугує на увагу й діючий музей-кузня, відкритий у селі Лисичеві Іршавського району на базі ковальського цеху «Гамора», який було засновано ще в 1850 р. Там у відносно доброму стані збереглися як самі технічні споруди, так і майже всі її внутрішні механізми. Вони і стали експонатами музею [7, с. 2]. У 1971 р. ковальський цех було взято на облік як пам'ятку промислової архітектури, і на замовлення Іршавського споживчого товариства архітектори Львівської комплексної архітектурно-ремонтної майстерні інституту «Укрпроектреставрація»

розробили проект його реконструкції. Реставратори вирішили провести також ремонт технічного обладнання з частковою заміною деталей. Підлягали реконструкції й печі – за проектом їх передбачалося п'ять. У 1985 р. ковальський цех було передано у відання Лисичівського лісництва Довжанського лісокомбінату. Тоді ж з'явилася й вивіска: «Діюча кузня-музей» [5, с. 6]. Музей-кузня наочно демонструє відвідувачам процес виготовлення сільськогосподарських знарядь праці ковальського виробництва, діючу технологію цього процесу на технічному рівні середини ХІХ ст. [7, с. 2].

У 1970-х рр. у Міжгірському районі біля гори Озерянки було відкрито ще один унікальний, єдиний у Європі, музей лісоплаву та лісорозробок. Там, у мальовничому урочищі, шлях Чорній Ріці перегородила величезна дерев'яна гребля середини ХІХ ст., що стала основною частиною унікального музею. Це був складний комплекс будівельних конструкцій, технічних вузлів і механізмів. На греблі були збережені спеціальні механізми, які піднімали ворота, щоб відкрити шлях плотам. Такі механізми були поширені у ХVІІІ ст. Також на греблі був і підйомний механізм початку ХХ ст. За прямим призначенням греблю використовували до 1954 р. У 1973 р. після детального дослідження її було реставровано, а надбудови пристосовано під Музей лісу і сплаву, який відкрився в 1976 р. Гребля на Чорній Ріці – пам'ятка народного будівництва, здобуток праці, досвіду й життєвої мудрості закарпатців. На території музею було розміщено такі об'єкти: колиба – житло лісорубів, стайня, майстерня-гужварня, дерев'яні жолоби, якими спускали деревину з лісосік на схили гір, різні транспортні засоби тощо. Верхню надбудову греблі було відведено під експозицію знарядь праці, речей побуту, якими користувалися лісоруби та бокораші [1, с. 11]. Розміщені на стендах музею експонати розповідали про умови праці й побуту лісорубів і бокорашів у минулому. Поряд було представлено сучасний інвентар і сучасну техніку. Також було зібрано матеріал про передовиків виробництва, кращих майстрів лісозаготівлі [14, с. 4]. Увагу привертала також зразки порід дерев, що росли в карпатських лісах. Серед них зріз бука, якому понад 300 років [13, с. 4].

Не менш цікаву історію іншого підприємства було висвітлено в експозиції музею трудової слави Рахівського лісокомбінату, відкритого в будинку Шаульського лісопункту в селищі Богдан. Відвідувачі музею мали можливість ознайомитися з історією лісокомбінату від 1945 р. до 1980-х рр. До експозиції входили примітивні знаряддя праці – пила-тягачка, цапина, довбня, а також посуд,

фотоматеріали про організаторів ліспромгоспу, передовиків виробництва (В. Бойка, М. Шорбана, П. Думен та інших). Сплав деревини Білою Тисою припинився в 1957 р., проте в музеї збереглася фотографія останнього бокораша. Експонувалося чимало особистих речей видатного рахівського лісоруба Василя Шорбана. У фотографіях було представлено історію того, як В. Шорбан разом зі своїм напарником Іваном Чусою з Усть-Чорнянського ліскокомбінату прославили свій край на Міжнародній виставці ЕКСПО-67 у канадському Монреалі на змаганнях лісорубів. Відвідувачі могли також ознайомитися з експонатами, які розповідали про тогочасні культурно-побутові умови лісозаготівельників, з нагородами, яких був удостоєний народний оркестр гуцульських народних інструментів ліскокомбінату під керівництвом М. Мокана. Відділ музею «Комуністи, організатори революційних виступів трудящих» давав змогу простежити історію подій січня-березня 1935 р., коли в селі Богдан відбувся великий страйк лісорубів. Окремо, як тоді вимагалось, було виділено експозицію про визволення краю від угорсько-німецьких загарбників та возз'єднання його з радянською Україною. Зокрема, експонувалися фотографії добровольців радянської армії, текст Маніфесту Першого з'їзду Народних комітетів про возз'єднання Закарпаття з радянською Україною [15, с. 4].

Цікаву експозицію, що відтворювала історію розвитку кооперації на Закарпатті, було представлено в музеї Мукачівського кооперативного технікуму. Цей музей було відкрито в 1979 р. Перший відділ музею називався «Кооперативний рух на Закарпатті до визволення». Його основу склали фотографії, діаграми, повідомлення, газетні вирізки тощо. Серед іншого, унікальним тут було фото від 1895 р., на якому зображено ярмарок у Мукачеві. Як засвідчують інші матеріали цього відділу, в 1936 р. в краї нараховувалося близько 30 тис. приватних торговців. Як виглядали їхні крамнички, можна було побачити на інших фотографіях відділу. На наступному стенді були представлені документальні матеріали про революційну діяльність О. Борканюка, І. Локоти, П. Терека, І. Мондока, І. Туряниці. Вирізки й фотокопії з газети «Карпатська правда» від 1931 р. ознайомлювали відвідувачів з історією поширення кооперативного руху. У великій кількості було зібрано оригінали різноманітних торгових документів, якими послуговувалися в минулому: векселі, членські книжки, статuti, колекцію роздрібної монети й купюр, що були в обігу в ті часи, тощо. Другий відділ «Визволення Закарпаття Радянською Армією та возз'єднання з Радянською Україною» містив макети сучасних торгових центрів і численні фото нових торгових

комплексів, універмагів, спеціалізованих магазинів, що діяли на той час в області. Цікавим також був альбом про роботу Мукачівського технікуму з підготовки кадрів для системи споживчої кооперації [4, с. 4].

Мережа музейних закладів, що працювали на громадських засадах, з року в рік розширювалася. Згідно з постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 січня 1978 року «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1977 р. "Про заходи по подальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення"», обласним управлінням культури було розроблено перспективний план розвитку мережі музейних закладів на громадських засадах на 1978-1980 рр. Ним передбачалося створення в області 230 музеїв і музейних кімнат. Це практично означало, що на території кожної сільської, міської чи селищної ради народних депутатів повинно бути створено музейну установу.

За даними статистики, у 1985 р. в області функціонувало 159 музеїв і музейних кімнат. Три музеї Закарпатської області – Петрівський, Солотвинський і Фанчиківський – отримали почесне звання «народного музею». У 1987 р. було створено та взято на державний облік такі музейні заклади: Музей чекіста при управлінні КДБ в Закарпатській області, музей Закарпатської геологорозвідувальної експедиції, музей заводу «Ужгородприлад» та зоологічний музей Ужгородського державного університету [6, с. 2].

Недоліком у роботі музейних закладів, що працювали на громадських засадах, було те, що цілий ряд музеїв і музейних кімнат мали слабкі експозиції. Вони загалом не відповідали тим вимогам, які висувалися до музеїв таких типів і профілів. Тим більше, що в той час обласними, а також республіканськими центрами було розроблено та розіслано в громадські музеї області понад 15 методичних розробок з різних питань самодіяльного музейного будівництва, половина з яких – тематико-експозиційні плани [12, с. 4].

Кінець 80-х - початок 90-х рр. ХХ ст. – період дуже складний, критичний для розвитку музеїв в області. У краєзнавчій сфері в ті часи працювало чимало державних і громадських організацій: органи культури та архітектури, комітети охорони природи, товариство природолюбів, товариство охорони пам'яток історії та культури, загони червоних слідопитів та ціла низка інших. Звичайно, кожна з цих організацій вносила певний внесок у розвиток краєзнавства області, однак вони діяли роз'єднано: одні не знали, чим займаються інші. Це, у свою чергу, звужувало можливості

вирішення проблемних питань, виключало можливість допомоги і громадського контролю. Не було єдиного обласного, а на місцях – районних центрів краєзнавства чи то музейної справи, щоб розробити концепцію розвитку і спрямувати діяльність численних організацій у конструктивне русло. В результаті, як не прикро констатувати, на початку 1990-х рр. відбулися занепад або повна руйнація багатьох найкращих громадських музеїв області [3, с. 3]. Так, припинив свою роботу колгоспний музей у селі Великі Лучки Мукачівського району. Передача його на баланс школи себе не виправдала. Матеріали експозиції, що були розміщені у двох великих кімнатах і становили кілька сотень цікавих та оригінальних експонатів, опинилися в маленькій класній кімнаті школи, яку майже ніхто не відвідував. Як наслідок, залишилося всього 24 експонати [2, с. 2]. На Іршавській

бавовняній ткацькій фабриці вирішили розширити управлінський апарат за рахунок музею, яким пишався район, який відвідували численні делегації, гості Іршавського району [16, с. 4]. Потребує ремонту та повної реставрації Музей лісу і сплаву; на сьогодні його стан оцінюють як критичний.

Можна стверджувати, що доля багатьох музеїв підприємств та установ Закарпаття була досить тернистою. Не всі вони стало розвивалися з початку свого заснування. Більша частина після деякого періоду функціонування припинила своє існування. Нерідко історія навіть не зберегла бодай окремих сторінок про їхню діяльність. Саме тому вивчення історії музейної справи на Закарпатті – як ніколи на часі. Це дозволить враховувати позитивний і негативний досвід при створенні нових та функціонуванні діючих музеїв.

1. Байрак Я. М. Музей лісу і сплаву: Путівник українською та російською мовами / Я. М. Байрак, І. Д. Іванина, Д. О. Матола. – Ужгород: Карпати, 1983. – 31 с.
2. Белоусов В. Кожному селу народний музей / В. Белоусов // Закарпатська правда. – 1967. – № 24 (28 січня). – С. 2.
3. Галушканич С. Дещо про музейні справи / С. Галушканич // Молодь Закарпаття. – 1991. – № 45 (7 листопада). – С. 3.
4. Гарагонич В. Музей кооперації / В. Гарагонич // Закарпатська правда. – 1979. – № 117 (23 травня). – С. 4.
5. Гецько В. Чи переросте ремесло у мистецтво? / В. Гецько // Новини Закарпаття. – 1991. – № 102-103 (1 червня). – С. 6.
6. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 842. – Оп. 1. – Од. зб. 875. – Арк. 20.
7. ДАЗО. – Ф. 1713. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 28.
8. Дрогальчук В. Два смаки солі / В. Дрогальчук // Закарпатська правда. – 1982. – № 212 (15 вересня). – С. 4.
9. Кобаль Й. Відділ археології / Й. Кобаль // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород: ІВА, 2010. – Вип. IX-X. – С. 32-35.
10. Константинов В. Музеї підприємств і організацій – джерело для вивчення історії рідного краю / В. Константинов // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 10 (13). – С.12-16.
11. Мазюта М. Музей історії робітничого селища / М. Мазюта // Народна творчість та етнографія. – 1959. – Кн. 3. – С.142-145.
12. Мазюта М. Скарбниці пам'яті народної / М. Мазюта // Закарпатська правда. – 1978. – № 236 (14 жовтня). – С. 4.
13. Мелеш Й. Музей лісу / Й. Мелеш // Закарпатська правда. – 1981. – № 253 (4 листопада). – С. 4.
14. Музей бокорашів // Молодь Закарпаття. – 1977. – № 38 (29 березня). – С. 4.
15. Піпаш-Косівський В. Зустрілися минуле і сучасне / В. Піпаш-Косівський // Закарпатська правда. – 1985. – № 2 (3 січня). – С. 4.
16. Сенинець О. Чому умирають і не народжуються музеї / О. Сенинець // Закарпатська правда. – 1991. – № 20 (30 січня). – С. 4.
17. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ МУЗЕЕВ ПРЕДПРИЯТИЙ И УЧРЕЖДЕНИЙ ЗАКАРПАТСКОЙ ОБЛАСТИ (50 - 90-е годы XX в.)

Кузьма В. В. (Ужгород)

В статье подана краткая характеристика деятельности музеев предприятий и организаций Закарпатской области в 50 - 90-х годах XX в. Памятники науки и техники, находящиеся в экспозициях государственных музеев, малочисленны и не дают возможности на их примере проследить путь научно-технического прогресса; в значительно большем количестве они хранятся в музеях истории предприятий и организаций, которые являются общественными музеями. Поэтому сегодня актуально не только

представляют работу указанных музеев, но и проводят исследования истории развития музеев технического или ремесленного направлений, чтобы учитывать ее позитивный и негативный опыт при открытии новых и функционировании действующих музеев.

Ключевые слова: музей, общественные музеи, музей предприятия, экспозиция, экспонаты.

SUMMARY

HISTORY OF THE ENTERPRISE AND INSTITUTION MUSEUMS OF TRANSCARPATHIAN REGION (50 - 90 OF THE XX CENTURY)

V. Kuzma (Uzhhorod)

The article presents short characteristic of the museums activity of enterprises and institutions of Transcarpathian region in the 50-90-ies of the XX century. The science and technical resource packs of information belong to the expositions of the state museums are isolated and do not give the possibility to follow on their example the course of scientific and technological progress; the much greater part of them remains in the museums of enterprises and institutions which mainly works on voluntary basis. So today it is not only important to represent the work of existing museums, but also to conduct research into the history of development of technical and handicraft profile museums to consider their positive and negative experiences in the formation of new museums and operation of existing ones.

Keywords: museum, public museums, museum of the enterprise, exposition, exhibits.